

Hans Anten

De Nederlandse Nieuwe Zakelijkheid in dag- en weekblad

Janka Wagner, “*Sachlichkeit ist tödlich für das Wesen der Kunst*”. *Funktionen der Debatte um ‘Nieuwe Zakelijkheid’ im niederländischen Kunstfeld der Zwischenkriegszeit aus feldtheoretischer Perspektive*. Münster: WWU, 2020. (Schriften aus dem Haus der Niederlande, Bd. 7.) 291 p.

Volkomen kosmopolitisch, volkomen internationaal: zo typeerde Hendrik Marsman in 1932 de Nieuwe Zakelijkheid in zijn befaamde *Forum*-opstel ‘De esthetiek der reporters’. De term *Neue Sachlichkeit*, aldus Marsman, ‘heeft in een weergaloos tempo de wereld veroverd, en is richtsnoer geworden op ieder gebied van de kunst: zij heerscht in de studio’s der jonge cineasten en modisten, onder reporters en dichters; zij werd het universele geloof van een jonge generatie van acteurs, romanschrijvers, musici, schilders en architecten: zij werd een leus voor de gansche moderne wereld’. In de hier te bespreken studie, waarop Janka Wagner in oktober 2019 aan de Carl von Ossietzky Universiteit Oldenburg promoveerde, wordt die alomane aanwezigheid in Nederland van de uit de Duitse beeldende kunst ontstane beweging van de Nieuwe Zakelijkheid krachtig bevestigd. Niet alleen in de disciplines literatuur, beeldende kunst en architectuur, die aparte hoofdstukken krijgen, maar ook in de domeinen die in één hoofdstuk gezamenlijk worden belicht was het fenomeen Nieuwe Zakelijkheid eind jaren twintig begin jaren dertig kort een toonaangevende factor. In dat laatste hoofdstuk komen respectievelijk aan bod: de politiek, de pedagogiek, de mode, de muziek, het toneel, de film, het hoorspel en de fotografie. De zogenaamde Nieuwe Typografie had nog aan dit rijtje toegevoegd kunnen worden.

Met dit brede onderzoeksveld onderscheidt Wagners boek zich van de eerder verschenen academische monografieën over de Nederlandse Nieuwe Zakelijkheid, waarin de focus nagenoeg geheel op de literatuur is gericht: Anten, *Van realisme naar zakelijkheid* (1982), Goedegebuure, *Nieuwe Zakelijkheid* (1992) en Grüttemeier, *Hybride Welten* (1995). Overigens staat de literatuur ook bij Wagner centraal, en wel in het meest omvangrijke vierde hoofdstuk van ruim honderd bladzijden. Op nog twee punten markeert Wagners proefschrift een fundamenteel verschil met de genoemde studies. Dat onderscheid heeft betrekking op de methodologie waarmee het onderzoek is uitgevoerd en op het corpus teksten dat bestudeerd is. De keuze voor Pierre Bourdieus veldtheorie impliceert dat de kritische uitspraken over de Nieuwe Zakelijkheid nu nadrukkelijk in een institutioneel kader van positioneringsstrategieën worden geplaatst en niet alleen worden bestudeerd op poëticaal, of ruimer geformuleerd, inhoudelijk niveau. Met het accent op de strategische dimensies van literair-kritische uitspraken en de institutionele positionering van critici past Wagners studie in de onderzoekstraditie die voor de Nieuwe Zakelijkheid vooral gestalte kreeg in artikelen over Nederlandse literatuur in de bundel *Neue Sachlichkeit and Avant-Garde* (2013).

In de publicaties over de Nieuwe Zakelijkheid in de literatuur zijn het hoofdzakelijk

tijdschriftbijdragen – kritieken en essays – die het tekstbestand vormen. Uitzonderingen op die selectie konden de dagbladrecensies van Menno ter Braak en Victor van Vriesland zijn omdat die later zijn opgenomen in boeken waaraan meestal gerefereerd werd: voor Ter Braak zijn *Verzameld Werk*, voor Van Vriesland zijn verzameld kritisch en essayistisch proza *Onderzoek en vertoog*. Wagner voegt nu aan het relatief beperkte corpus tijdschriftartikelen een indrukwekkende hoeveelheid teksten toe uit dag- en weekbladen. Dat zij anders dan haar voorgangers middels digitale databases als *Delpher* kon beschikken over miljoenen krantenpagina's moet een gunstige omstandigheid zijn geweest voor de totstandkoming van dit waardevolle complement.

Wagners proefschrift heeft drie inleidende hoofdstukken. In het eerste wordt onder meer het overwegend negatieve receptiebeeld van de Nieuwe Zakelijkheid geschetst zoals dat zowel in de contemporaine debatten als in de daarop gebaseerde literatuurwetenschappelijke receptie tot in de jaren negentig gestalte kreeg. Het vinden van verklaringen voor die negatieve ontvangst is de belangrijkste doelstelling. En daartoe wordt de institutionele ruimte van de uitspraken over de Nieuwe Zakelijkheid in landelijke dag- en weekbladen met behulp van Bourdieus veldtheorie geanalyseerd. Het tweede hoofdstuk geeft een helder overzicht van de bekende kernbegrippen van die theorie en neemt een voorschot op de strategie van positionering en orkestratie waarmee actoren in de culturele subvelden de Nieuwe Zakelijkheid aanwenden. Het vocabulaire van de veldtheorie in de vorige zin hanteert Wagner consequent in een stilistisch soepel betoog. In deze bespreking wordt waar nodig die terminologie ook gebruikt. Het derde hoofdstuk heeft betrekking op het corpus kranten. De jaartallen 1925 en 1940 begrenzen dat in tijd. De motivatie overtuigt: in 1925 introduceert Gustav Hartlaub, directeur van de Städtische Kunsthalle Mannheim, de term 'Neue Sachlichkeit' in de tentoonstelling *Neue Sachlichkeit. Deutsche Malerei seit dem Expressionismus*, die een ijkpunt in de geschiedenis van het realisme in de schilderkunst zou worden. En in 1940 wordt Nederland door Duitsland bezet, waardoor de institutionele constellatie van het kunstveld drastisch verandert. Voor de kwantitatieve begrenzing werden met combinaties van verschillende zoektermen alle landelijke kranten doorzocht die in digitale databanken zijn opgenomen. Dat resulteerde in 920 artikelen uit 18 voor de journalistieke discussie over de Nieuwe Zakelijkheid representatieve dag- en weekbladen, verspreid over de neutraal liberale, socialistische, katholieke en protestantse zuilen en enige nationalistisch georiënteerde bladen. Na deze inleidingen komen de vier hoofdstukken over achtereenvolgens de Nieuwe Zakelijkheid in de literatuur, in de beeldende kunst, in de architectuur en in andere domeinen, waarna nog een samenvattende conclusie en een bibliografie volgt. Voor deze bespreking concentreer ik me verder op het hoofdstuk over literatuur.

In dat overzichtelijk gestructureerde deel, met van getallen en titels voorziene paragrafen en subparagrafen, wordt het traject van de receptie van de Nieuwe Zakelijkheid tussen 1926 en 1940 in het literair-kritische circuit van ideologisch gedifferentieerde kranten minutieus geanalyseerd. Uitgangspunt is de negatieve beeldvorming in de academische literatuurbeschouwing die gebaseerd is op het normatieve poëtische standpunt dat Marsman formuleerde in 'De aesthetiek der reporters' en Ter Braak vanaf begin 1934 in zijn literatuurrecensies voor het liberale dagblad *Het Vaderland*. Het proza van de Nieuwe Zakelijkheid valt voor Marsman buiten het domein van echte kunst omdat daarin verbeelding ontbreekt en voor Ter Braak omdat dat proza werk van de Russische schrijver Ilya Ehrenburg imiteert en dus niet origineel is. Wanneer vervolgens in een eerste verkenning deze beeldbepalende teksten in de context van de contemporaine kritiek worden geplaatst, blijkt dat

alle actoren, ongeacht hun poëtische en ideologische principes, de normen van de idealistische esthetiek – verbeelding, originaliteit en eenheid – inzetten en het concept Nieuwe Zakelijkheid aanwenden om de grens tussen kunst en niet-kunst te markeren en de relatieve autonomie van het literaire veld te consolideren. De validiteit van deze constatering toont Wagner in het vervolg van haar studie met talloos veel voorbeelden overtuigend aan.

Aan de analyse van het corpus van 165 artikelen uit 13 kranten gaat een nuttig kwantitatief overzicht vooraf met grafieken en een tabel die visualiseren wanneer welke oordelen gegeven werden. Die zijn verdeeld in de categorieën positief, negatief en overige; de periode 1925-1940 is opgedeeld in een begin-, hoofd- en eindfase. Een van de conclusies uit dit overzicht is een correctie die het vermelden hier waard is: niet Constant van Wessem gebruikte in 1929 voor het eerst het begrip Nieuwe Zakelijkheid in relatie tot literatuur, zoals tot nu toe werd aangenomen op grond van tijdschriftonderzoek. In het neutraal liberale *Algemeen Handelsblad* gebeurde dat al in 1926 met de term Neue Sachlichkeit en een jaar later met de term Nieuwe Zakelijkheid.

Het parcours van de receptie verloopt volgens het veldtheoretische mechanisme van opkomst, intensivering en erosie. In de aanvangsfase (1926-1931) houden de negatieve en positieve oordelen in een beperkt aantal artikelen elkaar in evenwicht. De hoofdfase (1932-1935) omvat veruit de meeste artikelen en in die periode krijgt de negatieve consensusvorming haar beslag. In de eindfase (1936-1940), met weinig artikelen, krijgt de Nieuwe Zakelijkheid een vaste negatieve connotatie. De marginalisering is dan een feit. Ik ga voorbij aan de nuancering en detaillering waarmee Wagner de uitspraken en het gedrag van de actoren heeft geanalyseerd als ik nog enkele opvallende aspecten belicht uit de hier gepresenteerde ontvangst van de literaire Nieuwe Zakelijkheid. Dat in die presentatie de uitspraken royaal geciteerd worden, in Duitse vertaling in de hoofdtekst met het Nederlandse origineel in voetnoten eronder, komt het begrip voor de kritische reflecties stellig ten goede.

Bij vergelijking van de negatieve oordelen over de hele periode wordt een repertoire zichtbaar van recurrente argumenten waarin de maatstaven van de idealistische poëtica doorslaggevend zijn. Formuleringen en signaalwoorden voor de afwijzing van de Nieuwe Zakelijkheid zijn telkens: afbeelding (in plaats van verbeelding), fragmentatie (in plaats van compositorische eenheid), journalistiek, reportage, procedé, sjabloon, epigonisme, commercie, mode, massakunst. Hoe krachtig het proces van orkestratie werkt, blijkt bijvoorbeeld als aanvankelijke instemming in de fase van consensusvorming verandert in afkeuring, zoals de talrijke bijdragen van de criticus Chris de Graaff in het *Algemeen Handelsblad* aantonen. De eerder genoemde teksten van Marsman en Ter Braak voegen zich eveneens in dit stramen van consensus. Door de prominente rol van deze auteurs in de academische literatuurbeschuwing is de suggestie ontstaan dat zij de debatten over de Nieuwe Zakelijkheid hebben geïnitieerd. Ook hier kan Wagner een correctie aanbrengen: al eerder verschenen er artikelen met argumenten die Marsman en Ter Braak reproduceerden. En op hun beurt spelen zij als gereputeerde actoren met veel symbolisch kapitaal een cruciale rol in de orkestratie van de negatieve consensus. Hun positie in het literaire veld is immers sterk doordat ze in tal van opzichten actief zijn in de context van toonaangevende segmenten als het literaire tijdschrift *Forum* en het liberale dagblad *Het Vaderland*. Voor het orkestratieproces van standpunten telt daarentegen bijvoorbeeld Anton van Duinkerken, pleitbezorger van de Nieuwe Zakelijkheid in het katholieke dagblad *De Tijd*, niet of nauwelijks mee omdat zijn autoriteit en dus zijn symbolisch kapitaal minder is dan dat van de actoren in het dominante neutraal liberale circuit. Ten slotte maakt Wagner aannemelijk dat het debat over de Nieuwe Zakelijkheid in de literatuur *au fond* een kwestie van grensbewaking is. De toen recent

verworven institutionele autonomie van het literaire veld diende verdedigd te worden tegen de invasie van reportage en journalistiek. En zo kon de Nieuwe Zakelijkheid functioneren als instrument om de grens tussen kunst en niet-kunst te bepalen. Voor het domein van de mode, om nog een curieus voorbeeld uit een andere discipline te geven, betekent die grenscontrole onder meer dat de traditionele knoop beschermd moest worden tegen de ritssluiting als symbool van een door snelheid en functionaliteit gedomineerde nieuwe levensstijl.

Mutatis mutandis zijn opzet, uitwerking en uitkomsten in de hoofdstukken over beeldende kunst en architectuur dezelfde als die van het literatuurhoofdstuk. De winst van de ruime contextualisering die de literatuur zo krijgt, is met een voorbeeld goed te illustreren. Wanneer Marsman in 1932 de Nieuwe Zakelijkheid de status van literatuur ontzegt, moeten de Nederlandse nieuw-zakelijke romans – van onder anderen M. Revis, Ben Stroman, W.A. Wagener en Jef Last - nog verschijnen. Een plausibele verklaring voor die snelle afwijzing is de impuls die uitging van debatten in de beeldende kunst, waar de vorming van negatieve consensus eerder begon. De Nederlandse kunstwereld was in het interbellum nauw verweven in een netwerk van tijdschriften, redacties, galeries, kunstenaarsverenigingen en vriendenkringen, zodat men vlug op de hoogte kon zijn van ontwikkelingen in andere disciplines. Het valt wel op dat Wagner nogal zuinig is met het noemen van namen van kunstenaars die in de wereld van de schilderkunst, de film en de fotografie een vooraanstaande positie hadden. Zo is het vreemd een beschouwing over de Nieuwe Zakelijkheid en de fotografie te lezen waarin de namen van Paul Schuitema, Piet Zwart of Kees Strooband ontbreken. Hun foto's en fotomontages zijn immers iconen geworden van de Nieuwe Fotografie, die zich in het interbellum ontwikkelde tot een actief besproken autonome kunstvorm.

Die incidentele soberheid in de vermelding van namen doet niets af aan het feit dat Janka Wagner met haar dissertatie de studie van de Nederlandse Nieuwe Zakelijkheid substantieel heeft verrijkt. Het bestaande negatieve receptiebeeld werd weliswaar bevestigd; het citaat dat dient als titel voor haar boek laat aan duidelijkheid niets te wensen over. Maar door de instrumentele inkadering van dat beeld met een schat aan niet eerder onderzocht materiaal kon het verhaal van de Nieuwe Zakelijkheid opnieuw verteld worden. De aanzienlijke uitbreiding, nuancering en verdieping van dat verhaal is tevens een treffende demonstratie van de groeiende professionalisering van de Nederlandse journalistieke literatuurkritiek in het interbellum.

Universiteit Utrecht

In: *Spiegel der Letteren* 63 (2021), nr. 3, p. 279-283